

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

QƏTİBƏ VAQİF QIZI QULİYEVƏ

**«XUASTUANİFT»İN (“MANİXEYLƏRİN
TÖVBƏ DUASI”) DİLİ**

5710.01 - Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2015

Dissertasiya işi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Şəxsi fondların tədqiqi və Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbələrində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: **Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü,

Sevil Hacı qızı Mehdiyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universiteti**
Türkologiya kafedrası

Müdafiə «14 __» _04 _____ 2015-ci il saat «__»- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qədim türk yazılı abidələri müasir türk dillərini öyrənmək baxımından tarixi qaynaqlar kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar ilk dövrlərdə Orxon-Yenisey abidələrini əhatə etmiş, uyğur abidələri də bu kompleksin tərkib hissəsində öyrənilmişdir. Uyğur abidələri, onların dil quruluşu, üslub xüsusiyyətləri, yazı sistemi haqqında daha çox ümumi araşdırmalar aparılmışdır. Qədim uyğur dilinin qrammatik quruluşu və onun ümumtürk ədəbi dili çərçivəsində inkişaf yollarının aydınlaşdırılması baxımından uyğur ədəbi dilinin nümunəsi olan “Xuastuanift” abidəsinin yaranma tarixi, dil xüsusiyyətləri, xüsusən də, onun fonetik, leksik, sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlərdəndir.

Azərbaycan türkologiyasının yeni mərhələsində uyğur abidələri, ümumiyyətlə, uyğur türklərinin mədəni irsindən bəhs edən elmi araşdırmalarda əsasən aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdır:

- tarixi öçerk kontekstində uyğurlar, onların tarix və mədəniyyəti işıqlandırılmışdır;

- uyğur türklərinin sahib olduğu mədəni miras, ədəbi abidələr, onların ayrı-ayrı xüsusiyyətləri (mövzu, məzmun, dil, paleoqrafiya və s.) qədim türk yazılı abidələri kontekstində nəzərdən keçirilmişdir.

Türklərin tarixində, dövlətçilik ənənələrinin və dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rolunu oynayan uyğur mədəniyyətinin günümüzədək mühafizə olunmuş yazılı abidələri ayrı-ayrılıqda ciddi və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Odur ki, uyğur türklərinin manixey dini etiqadlarını əks etdirən “Xuastuanift” abidəsinin Azərbaycanda ilkin geniş tədqiqi həm dünya uyğurşünaslığında, həm də Azərbaycanda bu sahə ilə bağlı olan bir çox aktual elmi-nəzəri, praktik problemlərin çözülməsində, bu sahədə olan bəzi boşluqların aradan qaldırılmasında əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi V-VII əsr əski uyğurcaının dəyərli nümunələrindən olan “Xuastuanift” abidəsinin həm qədim uyğur yazılı abidələri, həm də ümumtürkçə kontekstində dil baxımından əlyazma nüsxələri əsasında sistemli və müqayisəli şəkildə təhlil edən ilk tədqiqatdır. “Xuastuanift”in yazılma tarixi haqqında türkologiyada mövcud mübahisəli fikirlərə münasibət bildirilmişdir. Fonetik, leksik və sintaktik xüsusiyyətlər sistemləşdirilmiş, abidənin dilində əks olunan müxtəlif türk dil qrupuna aid olan əlamətlərin tarixi əlaqəsi, münasibətləri aydınlaşdırılmış, tarixi dil

faktlarının əsasında bu xüsusiyyətlərin müasir türk dillərində əks olunma nisbətində görə inkişaf prosesi izlənilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı V-VII əsrlərdə tərtib olunmuş qədim uyğur abidəsi “Xuastuanift”dir. Tədqiqat zamanı abidənin Berlin, London və Sankt-Peterburqda saxlanan nüsxələrinin fotosurətləri, ayrı-ayrı tədqiqatçıların hazırladığı nəşrlər əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işinin predmeti isə qədim türk abidəsi “Xuastuanift”in dilidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi qədim uyğur ədəbi dili nümunələrindən biri olan “Xuastuanift” abidəsinin dilinin fonetik, leksik və sintaktik xüsusiyyətlərini qədim və orta türk yazılı abidələri, o cümlədən, müasir türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaq, ümumtürk dilinin inkişafında uyğur ədəbi dilinin rolunu müəyyən etmək, türk dillərinin diferensiasiyaya uğradıqdan sonrakı inkişaf istiqamətlərini aydınlaşdırmaqdır. Bunun üçün aşağıdakı məsələlərin elmi-nəzəri həlli qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur:

- abidəni yaradan uyğur türklərinin tarixi və mədəniyyəti haqqında qısa tarixi, elmi-təsviri xarakterli məlumat vermək;

- abidənin tapılması, nüsxələri, nəşri və müxtəlif ölkələrdəki tədqiqat tarixi haqqında məlumatları sistemləşdirmək;

- abidənin dilinin fonetik xüsusiyyətlərini öyrənmək:

- a) abidənin dilindəki sait səsləri, onları ifadə edən yazı işarələrini tarixi-müqayisəli aspektdə təhlil etmək, bu səslərin digər türk yazılı abidələrinin dilində və müasir türk dillərində özünü göstərən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərlə müqayisə etmək;

- b) abidənin dilindəki samit səslərin, onların yazıdakı qrafik şəkillərinin təsvirini vermək, bu səslərin ümumtürk fonetik sistemi fonunda məruz qaldığı dəyişkənliyi tarixi-müqayisəli metodla aydınlaşdırmaq və müasir türk dillərinin səs sistemində qoruyub saxladığı fonetik əlamətləri təhlil etmək;

- c) abidənin dilində əks olunan fonetik hadisə və ahəng qanununu təsviri-müqayisəli şəkildə öyrənmək, bu fonetik hadisələrin tarixi inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq, qədim türk ədəbi dilindən bu günə qədər hansı fərqli və oxşar xüsusiyyətlərin yaşadığını, hansı xüsusiyyətlərin sabitləşdiyini və ya dil faktı kimi itirildiyini müəyyənləşdirmək;

- “Xuastuanift” abidəsinin dilinin lüğət tərkibini tədqiq etmək:

- a) abidənin dilinin leksik xüsusiyyətlərini araşdırmaq, qədim və orta əsr türk yazılı abidələrinin dilinin və müasir türk dillərinin lüğət tərkibini müqayisəli şəkildə tədqiq etmək, abidənin lüğət tərkibindəki sözləri ifadə etdiyi leksik-semantik, tematik söz qrupları üzrə təsnif etmək;

b) abidənin dilində işlənən bəzi leksik arxaik vahidlərin tarixi-müqayisəli aspektdə etimoloji şərhini vermək, bu sözlərin müasir türk dillərinin lüğət tərkibinə nəzərən mənə yükünün daralma və ya yeni mənə qazanma durumunu müəyyənləşdirmək;

c) abidənin dilinin söz ehtiyatının zənginləşmə yollarını araşdırmaq, söz yaradıcılığının dinamik xarakterini izləmək, abidənin dilində işlənən müxtəlif mənə çalarlıqları əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələrində işlənən formaları ilə müqayisə edərək, onların müasir türk dillərindəki aktivliyini və işlənmə variantlarını tədqiq etmək, abidənin dilində onun məzmunu və tərcümə olması ilə əlaqədar olaraq işlənən alınma sözlərin mənşəyi, xüsusiyyətləri və mətndə işlənmə aktivliyini, müasir türk dillərindəki mövqeyini və vəziyyətini təyin etmək;

- abidənin dilinin sintaktik xüsusiyyətlərini təhlil etmək:

a) abidənin dilinin sintaktik quruluşunu öyrənmək, mətnə işlənən sintaktik vahidləri qədim türk dili kontekstində təhlil etmək; abidənin dilində təzahür edən sintaktik əlaqələrin tiplərini müəyyənləşdirərək sistemləşdirmək;

b) sintaktik əlaqələrin: yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqəsinin mətn daxilindəki qrammatik göstəricilər əsasında növlərini təsbit etmək, digər türkdilli abidələrlə müqayisə etmək, bu əlaqələrin müasir türk dillərindəki oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırmaq;

c) abidənin dilində işlənən söz birləşmələrinin növlərini təsbit etmək, onların cümlə daxilindəki mövqeyini, cümlənin qurulmasında oynadıqları funksiyaları aydınlaşdırmaq, digər türk abidələri və müasir türk dillərində bu sintaktik vahidlərin formal və qrammatik vəzifə baxımından məruz qaldığı dəyişkənliklərin inkişaf istiqamətlərini tarixi-müqayisəli fonda araşdırmaq;

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. “Xuastuanift” abidəsi qədim türkcənin dil xüsusiyyətlərini əks etdirən tövbənəmə janrında yazılan abidədir.

2. “Xuastuanift” abidəsinin dili qədim türkcənin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir, abidənin fonetik sistemində işlənən bəzi səslər isə etno-coğrafi təsirlərin və dialektik bölünmənin nəticəsi olaraq özünü göstərir.

3. Abidənin fonetik sistemində samit səslərdə karlıqın, sait səslərdə isə damaq ahənginin üstünlüyü abidənin daha erkən dövrlərdə, V-VI əsrlərdə tərcümə və tərtib olunduğunu deməyə əsas verir.

4. “Xuastuanift”in leksikasının əsasını qədim türk sözləri təşkil edir. Abidənin dilindəki tematik söz qrupları nominativ-məntiqi mənə ilə birlikdə, həm də əsərin məzmun və janrına uyğun olaraq üslubi çalarlığı ilə

diqqəti cəlb edir. Üslubi-funksional rəngarənglik təkcə türk mənşəli sözlərlə deyil, yad mənşəli sözlər vasitəsilə də təmin olunmuşdur.

5. Leksik-semantik və etimoloji cəhətdən təhlil olunan söz qrupları, somatik və dini leksika, eləcə də bu gün müasir türk dillərində passiv və ya məhdud dairədə işlənən nisbi arxaizmlər, həm ədəbi dildə, həm də dialekt leksikasında passivləşən, ancaq qədim türk yazılı abidələrində və lüğətlərdə qeydə alınan arxaizmlər təsbit olunmuşdur.

6. Abidənin dilində işlənən qoşa sözlər, ikiləmələr, xitablar tövbənamə janrının estetik və stilistik keyfiyyətlərini ortaya qoyur. Ümumiyyətlə, uyğur hərfli qədim dini mətnlərdə qoşa sözlərin bu cür geniş işlənməsi onların daha çox tərcümə mətnləri olması ilə əlaqədardır. Təsbit olunan qoşa sözlərin bir tərəfi tərcümə zamanı orijinal dildən keçmiş alınma mənşəli sözdür.

7. Söz yaradıcılığı prosesi tarixi inkişaf fonunda araşdırılır. Abidənin dilində müxtəlif mənə çalarlıqları əmələ gətirən sözdüzəldici şəkildə qədim və orta əsr türk yazılı abidələrindəki formaları ilə müqayisələri maraqlı nəticələr meydana gətirir.

8. Müəyyən edilən sintaktik vahidlər – söz birləşmələri, cümlələr, sintaktik əlaqənin müxtəlif tipləri əsas xüsusiyyətlərinə görə digər qədim türkdilli abidələrdən fərqlənməsə də, həm tərcümə abidəsi, həm də tövbənamə janrında yazıldığı üçün xarakterik cəhətləri də əks etdirir. Araşdırma zamanı təyin edilən bu fərqli xüsusiyyətlər orijinal mətnin dilinin təsiri ilə izah oluna bilər.

9. Qədim uyğur türkləri tərəfindən yazılan abidənin dilinin müqayisəli təhlili bunu deməyə əsas verir ki, əks olunan dil faktları müxtəlif tayfa dil elementlərinin, o cümlədən, müasir dilçilik nəzəriyyəsinə əsasən oğuz və qıpçaq dil ünsürlərinin nümunəsi olaraq çıxış edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat, əsasən, tarixi-müqayisəli dilçilik metodu ilə aparılmışdır. Bəzi məqamlarda, “Xuastuanift” abidəsinin dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin tədqiqində - təsviri, leksik və sintaktik xüsusiyyətlərin təhlili zamanı isə tarixi-müqayisəli metodla yanaşı, yeri gəldikcə rekonstruktiv və statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işinin əsas mənbələri “Xuastuanift” abidəsinin üç nüsxəsinin fotosurətləri, müxtəlif illərdə hazırlanan müasir nəşrləri, o cümlədən, qohum türk dillərinə aid faktlar, qədim və orta əsr türk yazılı abidələri, bu sahə ilə bağlı yazılmış çoxsaylı lüğət, müxtəlif dillərdəki türkoloji ədəbiyyatlardır.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya qədim türk ədəbi dilinin rekonstruksiyası baxımından nəzəri əhəmiyyətə malik mənbə olmaqla yanaşı, həm də müasir türk dillərinin inkişaf yollarının

öyrənilməsi, türk dillərinin təsnifatında, qədim dialekt qatının müəyyənləşdirilməsində tədqiqatçılara kömək ola bilər. Türk dillərinin tarixi fonetika, leksika, sintaksisi sahələrində, həmçinin qədim türk mənşəli sözlərin öyrənilməsində və tarixi-etimoloji lüğətlərin hazırlanmasında praktik cəhətdən istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya və eyni istiqamətli digər humanitar fakültələrində xüsusi kurs kimi tədris etmək, bakalavr, magistr, doktorluq işləri yazarkən mənbə kimi istifadə etmək mümkündür.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Şəxsi arxivlərin tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas məzmunu, o cümlədən, dissertantın araşdırmalar zamanı apardığı ümumiləşdirmələr, çıxardığı elmi-nəzəri müddəa və nəticələr, yeniliklər, dissertasiya işində ortaya qoyulan ayrı-ayrı məsələlərə aid müəyyən məqamların konkret təhlili bir sıra yerli və xarici elmi və elmi-tematik məcmuələrdə dərc edilən məqalələrdə, eləcə də, beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi-praktiki konfransların, simpoziumların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat göstəricisi və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri aydınlaşdırılmış, elmi yenilikləri, obyekt haqqında məlumat verilmiş, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodoloji əsası müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı belə adlanır: **“Qədim uyğur türkləri və “Xuastuanıft”**. Üç yarımfəsil və bir bənddən ibarət bu fəsildə, əsasən, uyğur türkləri, onların miras qoyduqları mədəniyyət, yazılı abidələri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bu fəsil dini məzmunlu “Xuastuanıft” abidəsinin tədqiq tarixinə həsr olunmuşdur.

Dini səciyyə daşıyan qədim türk yazılı abidələri içərisində manixey dini etiqadını təbliğ edən, bu dinə aid adətləri, dini ayin və ritualları özündə əks etdirən əsərlər, yazılı nümunələr daha çox fərqlənir. Bu baxımdan manixey dininin qayda-qanunlarından bəhs edən, bu dini inancı uyğurlar arasında təbliğ etmək məqsədi ilə yazılan “Xuastuanıft” abidəsi həm məzmununa, həm həcminə, həm də dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə başqa dini məzmunlu abidələrdən seçilir.

Abidənin tədqiqinə XX əsrin əvvəllərindən başlanılsa da, onun yazılma dövrü, mətnin orijinal və ya tərcümə əsəri olması, qaydalarından

bəhs edilən manixeyizmin türklər arasında yayılma tarixi haqqında irəli sürülən fikirlər müxtəlifdir və hələ də mübahisəlidir. “Xuastuanift” abidəsi uyğur və manixey əlifbası ilə qədim türkcədə yazılmışdır. Abidənin tərcümə olunduğu orta fars dili olan soqdeca orijinal mətn əldə olunmamışdır. Hələ ki, elm aləminə abidənin 3 nüsxəsi məlumdur (nüsxələr haqqında klarkin kitabı). Nüsxələrdən birincisi Berlin nüsxəsi adlanır. Bu nüsxəni 1907-ci ildə A.Qrünvedel Turfanda aşkar etmişdir. Abidənin bu nüsxəsi isə 1911-ci ildə A. von Le Kok tərəfindən nəşr olunmuşdur. Bu nəşr mətnin özündən, transkripsiyasından, alman dilinə tərcümə və şərhdən ibarətdir.¹ İkinci nüsxə London nüsxəsi adlanır. Nüsxəni 1907-ci ildə A.Steyn Dunhuanqda tapmışdır. Abidənin bu nüsxəsi də manixey əlifbası ilə yazılmışdır. Bu nüsxə birinci nüsxədən gec tapılsa da, A.von Le Kok bu nüsxəni əvvəlkindən daha tez –1910-cu ildə nəşr etdirir. Bu nəşr mətnin faksimilesindən, transkripsiyasından, ingilis dilinə tərcümədən və şərhdən ibarətdir.²Nüsxənin ilk sətrləri pozulduğundan bu nəşrdə həm də Berlin nüsxəsindən də istifadə edilmişdir. Abidənin üçüncü nüsxəsi Sankt-Peterburq nüsxəsidir. Bu nüsxə 1909-cu ildə Turfan yaxınlığından, Astana ərazisindən A.A.Dyakov tərəfindən tapılmışdır. Bu nüsxə digərlərindən gec əldə edilsə də, birinci və ikinci nüsxədən daha əvvəl 1909-cu ildə V.V.Radlovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. Bu nəşrdə abidənin fotosurəti ilə yanaşı alman dilinə tərcümə və şərh də verilmişdir.³ Sankt-Peterburq nüsxəsi uyğur əlifbası ilə yazılmışdır və 160 sətrdən ibarətdir.

Ümumilikdə, abidə 338 sətrdən ibarətdir. Bu üç nüsxənin hər birində pozulmuş sətrlər, cümlələr və sözlər vardır. Onlardan nisbətən ən dolğun olanı London nüsxəsi, ən çox qüsurlu olanı isə Berlin nüsxəsidir. Abidəni hər üç nüsxənin köməyi ilə bərpa etmək mümkündür. XX əsrin əvvəllərində abidənin nüsxələri ayrılıqda nəşr edilir, tədqiqata cəlb olunurdu. “Xuastuanift” abidəsinin müxtəlif ölkələrdə və nüsxələrin ayrılıqda tədqiqi səbəbindən XX əsrin II yarısına qədər abidənin yazılma tarixi, dili, yazı sistemi haqqında ümumi bir fikir söyləmək çətin idi. 1951-ci ildə çap olunan “Qədim türk yazılı abidələri” əsərində S.Y.Malov da “Xuastuanift” abidəsinin tam mətnini deyil, Sankt-Peterburq nüsxəsini nəşr

¹Le Coq A.von.Chuastuanift, einSündenbekenntnis der manichaischenAuditores.Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan). Berlin: 1911, (APAW. Phil.-hist.

²Le Coq A. von.Dr.Stein’s Turkish Khuastuanift from Tun-huang, being a Confession-Prayer of the ManichsanAuditores,” *JRAS*, 1911, pp. 277-314.

³Radloff W.W., “NachträgezumChuastuanit (Chuastuanvt), demBussgebete der Manichäer (Hörer),”*IzvestiyaImperatorskoiAkademiiNauk / Bulletin de l’Academieimperiale des sciences (de St.-Petersbourg)*, 6th ser., 5, 2, no. 12, 1911, pp. 867-96.

etdirir.¹ Abidə tam olaraq 1963-cü ildə L.V.Dmitriyeva tərəfindən hər üç nüsxənin köməyi ilə bərpa olunmuş, transkripsiya və tərcümə edərək nəşr etdirmişdir.² Tövbə mətnləri içində xüsusi əhəmiyyətə malik olan “Xuastuanift” abidəsi 1965-ci ildə J.Asmussen, 2006-cı ildə isə L.V.Stebleva tərəfindən şərhhlərlə nəşrə hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə manixey icması tərəfindən soqd dilində hazırlanmış, sonra qədim türkcədə tərtib olunmuş “Xuastuanift” tərcümə abidəsidir. V-VII əsrlərdə qədim türk tayfalarının, əsasən də, uyğur türklərinin müxtəlif dini inanc sistemlərini qəbul etdiklərində təbliği məqsədi ilə tərtib etdikləri müxtəlif yazılı mətnlər dini səciyyəli olmaqla bərabər, həm də tərcümə sənətinin özəlliklərini daşması etibarilə də türk ədəbiyyatı və dili tarixində ilkin tərcümə nümunələri hesab edilə bilər. 15 bölmədən ibarət olan abidədə dini qaydaların əksinə olaraq etdikləri günah işlər və yasaq olunmuş əməllərin təsvirindən ibarət ifadələr yer almışdır. Hər bölməsi yeni başlıqla başlayan mətnə başlıqlar sıra sayları ilə göstərilmişdir. Bu bölmələrdə qəlib ifadələr təkrarlanmışdır.

Bu fəsilə **“Xuastuanift” abidəsinin yazıldığı əlifbalar**” adlı bölmədə abidənin yazıldığı əlifba sistemləri, onların mənşəyi, uyğur türkləri tərəfindən istifadə olunmasının tarixi və ictimai səbəbləri müəyyənləşdirilmişdir.

“Xuastuanift” abidəsi iki əlifbada – manixey-soqd və əski uyğur əlifbalarında yazılmışdır. Qədim uyğur əlifbası dedikdə, qədim türk səs sistemi əsasında formalaşan, lakin qrafik olaraq, arami kökənli soqd əlifbasının yazı işarələrindən ibarət olan əlifba nəzərdə tutulur. “Xuastuanift”in yazıya alındığı əlifbada işarələr sağdan sola və ya yuxarıdan aşağıya doğru yazılır. Bu əlifba soqd yazı sistemi əsasında meydana gəlmişdir. Soqd əlifbası isə samidilli arameylərin yazı sistemi əsasında formalaşmışdır. Buna görə də, uyğur əlifbasında sami yazı qrafikasının xüsusiyyətləri özünü büruzə verir. Belə ki, uyğur əlifbasında hərflərin yazılışı sözlərin tərkibində tutduğu mövqeyə görə, sözün əvvəlində, ortasında və sonunda gəlməsi baxımından qrafik olaraq dəyişir.

“Xuastuanift” abidəsində hərflər yuxarıdan aşağıya doğru paralel sütunlarla yazılmışdır. Ümumiyyətlə, əlifbadakı hərflərin sayından da məlumdur ki, bu əlifba əski uyğur dilinin səs sistemini mükəmməl olaraq əks etdirə bilməmişdir.

¹Chuastuanit, das bussgebetder Manichäer, hrsg. und übers. von W. Radloff. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1909.

²Дмитриева Л. В. «Хуастуанифт» / Тюркологические исследования, Москва - Ленинград: 1963, с. 214-232.

Dissertasiyanın II fəslı **“Xuastuanıft” abıdəsının dilinin fonetik xüsusiyyətləri**” adlanır. 2 yarımfəsildən və 7 bənddən ibarət olan II fəsildə abıdənin fonetik xüsusiyyətləri köktürkcə kontekstində və müasir türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

II fəslin **“Xuastuanıft”ın dilinin fonemlər sistemi**” adlanan yarımfəsli iki bənddən ibarətdir. Bu hissədə abıdənin dili əsasında əski uyğurcanın fonemlər sistemi təsviri və tarixi-müqayisəli fonetika əsasında araşdırmaya cəlb edilmişdir.

“Xuastuanıft” abıdəsının dilində sait səslər və onları ifadə edən yazı işarələri” adlı bəndində abıdənin dilində işlənən sait səslər təhlil edilmişdir. Təsviri və müqayisəli metodla təhlil edilən sait səslər və onların uzun variantları, bu səslərin müasir türk dillərindəki işlənmə xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat və şərhlər verilmişdir.

Dini məzmunlu bu abıdədə sait səsləri ifadə etmək üçün 4 yazı işarəsindən istifadə olunmuşdur ki, bu işarələr 8 səsi ifadə edir. Yəni əski uyğur əlifbasında olan bəzi işarələr iki müxtəlif səsi ifadə etmək funksiyasına malik olmuşdur. Ümumiyyətlə, nə göytürk, nə də uyğur əlifbasında sait səslərin miqdarı türkoloqlar tərəfindən tam müəyyən-ləşdirilməmişdir. Bunun əsas səbəbini əlyazma və daş kitabələrdə yazıya alınan mətnlərin ləhcələrinin müxtəlifliyində, çeşidli yazı növlərinin imlasındakı fərqlərdə, xüsusən ayrı-ayrı əlifbalarda yazıya alınan mətnlərin dilindəki səs dəyişikliklərinin və fonetik hadisələrin variantlılığında görən A.fon Qaben “bu mənada əski uyğurcanın səs varlığı üzərinə fikir bəyan etmək böyük cəsərət tələb edir”¹- deyə qeyd edir.

“Xuastuanıft” abıdəsının dilinin fonetik sistemində əks olunan sait səsləri bunlardır: arxa damaq: a, ı, o, u; ön damaq: e, ə, i, ü; dodaqlanan: o, u, ö, ü; dodaqlanmayan: a, ı, i, e, ə.

II fəslin birinci yarımfəsində **“Xuastuanıft”ın dilində işlənən uzun saıtlər**”dən bəhs olunmuşdur. Ümumiyyətlə, türkologiyada türk dillərində mövcud olan uzun və qısa saıtlər haqqındakı fikirlər hələ də mübahisəli olaraq qalır. Bəzi tədqiqatçılar qədim türk yazılı abıdələrinin dilində normal saıtlərlə yanaşı onların uzun variantının olması fikrini də irəli sürürlər. “Xuastuanıft” abıdəsının dili üzərindəki araşdırma göstərir ki, saıtlərin uzun variantı olmuşdur və onlar qoşa yazılan qısa sait qrafemlərlə işarələnmişdir. Fikrimizcə, belə uzanma mətnin yazıldığı dialekt fərqindən də irəli gələ bilər. Mətdə uzun saıtlərin əks olunduğu sözlər məhdud sayda olsa da mənə fərqi yaratmışdır.

¹Gabain Von A. Eski türkçenin Grameri (çeviren M.Akalın). Ankara: TDK, 2007, s.33

Mətnə işlənən uzun saıtlərin müəyyən semantik mənə fərqi yaratması bu hadisənin türk dilləri üçün xarakterik olduğunu və ilkin uzanmanın mövcudluğunu bir daha təsdiq edir. “Xuastuanıft” abidəsinin dilində uzun saıtlə ifadə etmək üçün eyni qısa saıt qoşa yazılmışdır. Abidədə “a”, “ı”, “o”, “ö”, “ı” saıtlərinin uzun variantlarına təsadüf olunur. A.fon Qaben bu cəhətə toxunaraq uyğur, manıxey, bəzən də runik yazılı türk dilli abidələrdə qoşa işarələnməni uzun saıtlərin mövcudluğuna sübut olduğunu qeyd edir¹.

II fəslin ikinci yarımfəslinin **“Xuastuanıft”ın dilində samit səslər və onları ifadə edən yazı işarələri**” adlı ikinci bəndində abidənin dilində işlənən samit səslərdən bəhs olunur. “Xuastuanıft” abidəsinin dilinin fonetik sistemində 19 samit işlənmişdir: b, p, v, ğ, q, k, g, x, d, t, z, y, l, m, n, ɲ, r, s, ş.

“Xuastuanıft”ın dilində işlənən samit səslərdən bəzilərinə işarə etmək üçün eyni qrafik işarədən istifadə olunmuşdur. Bunlardan b, p; d,t fonemlərinin mətndəki qrafik şəkli eynidir. Abidənin fonetik sistemində mövcud olan samit səslər söz tərkibindəki mövqeyinə görə 3 qrafik variantda yazılmışdır. Bunlardan b, p; d,t fonemlərinin mətndəki qrafik şəkli eynidir. Abidənin fonetik sistemində mövcud olan samit səslər söz tərkibindəki mövqeyinə görə 3 qrafik variantda yazılmışdır. Abidədə istifadə olunan və digər uyğur abidələrində [v], [f] səslərinin işlənməsini A.fon Qaben bir dialekt xüsusiyyəti olaraq qəbul etmişdir.² Bu fonemlərdən başqa “Xuastuanıft”ın dilində normal “n” səmindən fərqli məxrəcdə tələffüz edilən, dılxası, qovuşuq, sağır nun səsinə ifadə edən [ɲ] fonemi də öz əksini tapmışdır.

II fəslin II yarımfəslə **“Xuastuanıft” abidəsinin dilində fonetik hadisələr və ahəng qanunu**” adlanır. Bu yarımfəsilə müxtəlif fonetik hadisələr təhlil olunmuş, nümunələr əsasında müqayisələr aparılmışdır. Səs artımı (bosunu, yarukunu), səs düşümü (köñül/köñlümə, kabığ/kabığınqa; yəklüğün, yirin, tişin, biligin, nomın, biliksizin və s.) səs keçidi (te>ti; yer>yir; ağaç>ığaç; amtı>emti; yaruklu>yaruklu) kimi fonetik hadisələr öz əksini tapmışdır. “Xuastuanıft” abidəsinin dilində təsbit etdiyimiz söz kökləri aşağıdakı fonetik tərkibdə əks olunmuşdur:

1. VC – ol, ot, ay, aş, iş və s. 2. CVC – kün, yıl, yol, bol, biş, baş, suv, sab, soq, yək, til, tiş və s. 3. VCC – anç; 4. CVCC – kork, kırk, tört və s.

“Xuastuanıft” abidəsinin dilində saıtlərlə samitlərin ahəngi qanunu da öz əksini tapmışdır. Bu hadisə müasir türk dillərində olduğu kimidir. Söz daxilində ön sıra saıtlərlə ön sıra samitlərinin, arxa sıra saıtlərlə arxa

¹Gabain Von A. Eski türkçenin Grameri (çeviren M.Akalın). Ankara: TDK, 2007, s. 33.

²Gabain Von A. Eski türkçenin Grameri (çeviren M.Akalın). Ankara: TDK, 2007, s. 38.

sıra samitlərinin bir-birinə uyuşması nəticəsində saitlərlə samitlərin ahəngi qanunu formalaşmışdır.

Dissertasiyanın III fəslı **“Xuastuanıft”ın leksik və sintaktik xüsusiyyətləri**” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Əski uyğur yazılı abidələri içində özünəməxsus yeri olan “Xuastuanıft” abidəsinin dilində müxtəlif semantik mənə ifadə edən sözlər işlənmişdir. Abidənin dilinin leksikoloji cəhətdən incələnməsi çağdaş türk dillərinin leksik qatınının inkişaf istiqamətlərini və səviyyəsini, zənginləşmə yollarını, sözlərin mənşəyini, işləklilik dərəcəsinı aydınlaşdırmaqda, bu sözlərin günümüzdəki şəkil və anlam yükünün sərhədlərini müəyyən etməkdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat zamanı abidənin dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər leksik xüsusiyyətlərinə görə bir-neçə istiqamətdə qruplaşdırılmışdır. III fəslin birinci yarımfəsli **“Xuastuanıft” abidəsinin lüğət tərkibi**” adlanır. Bu yarımfəsil üç bənddən ibarətdir. Sözlər leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılaraq **“Leksik-semantik söz qrupları”** yarımfəslində antonim, sinonim və omonimlər adı altında təsnif edilmişdir.

“Xuastuanıft” abidəsinin dilində antonim sözlər sıx istifadə olunmuşdur. Məsələn, kuruğ – öl, anığ – arığ, karak – yaruk, yaruk-karak, enili (inili) – içili, edgüg - anığağ, uluğça- kiçikçə, gök - yer, tırgüdsər - ölürsər.

Abidədə işlənən sinonimlər rəngarəngdir. Məsələn, yavlak - anığ, çulvı; süzinligin - kutluğ; ögümüzni - sakinçimizni; suy- yazuk; yazıntı - yangılı.

Abidənin dilində işlənən omonimlər də öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, təhri sözü abidədə həm “tanrı”, “Allah”, həm “göy”, “səma”, həm də “nur” anlamlarında istifadə olunmuşdur və s.

Abidənin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər ifadə etdikləri tematik mənəsinə görə də qruplaşdırılmış, **“Tematik söz qrupları”** adı altında təhlil edilmişdir. Sözlər tematik mənəsinə görə: insan və canlı varlıqları ifadə edən söz qrupları; təhri, dıntar, yalavaçı, igid, oqlan, uluğ, başlığ, adaş, kadaş, burkan, tarkan; əşya və cansız varlıqları ifadə edən söz qrupları: ıgaç, ot, oot, kün, ay, yol, yıl, yiltiz, yaruk, uçğma, yaruk, tınlıgka, orddu; mücərrəd məhfumları ifadə edən söz qrupları:köñül, yazıntımız, yazuk, suyu, süzinligin, kutluğ, alkıs, ötükmüz, yavlak, kutluğ; əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər: karağ, kuruğ, ədgüg, anığ, öküş, tözü, yangılı, yaruklı, öl, mənigü, arığ; hərəkət, iş anlamı sözlər: unıtı, kokkıtımız, yontı, kaltı, kəlti, söngüstü, boltı, katılıp, toğmış, tırgüdsər, ölürsər, tidimiz, söyləp, sözlədimiz, adrılıtık, erti, ötünr, körüp, biltimiz, esidip, sakinur, kılur, barmadı, kuvladımız, ürkittimiz, tayantımız, erinip;

dini məzmun və ritualları ifadə edən sözlər: manastar, dintar, vusantı, yək, şmnu, içgək, tamuğ və s.

III fəslin birinci yarımfəslinin üçüncü bəndi **“Leksik-semantik arxaizmlər”** adlanır. “Xuastuanift” abidəsinin dilinin leksik qatının əsasını qədim türk sözləri təşkil edir. Abidənin dilində işlənən zəngin arxaik leksik qatdan bəhs edərkən, biz vaxtilə köktürkcədə işlənmiş, müəyyən dövrlərdən sonra türk ədəbi dilləri üçün arxaikləşmiş lakin ədəbi dillə müqayisədə daha çox mühafizəkar olan dialekt leksikasında saxlanılan sözləri nəzərdə tuturuq. Ümumiyyətlə, “Xuastuanift” abidəsinin dilini araşdırdığımız zamanı məlum oldu ki, burda işlənən türk mənşəli sözlərin bəziləri heç bir forma və məna dəyişikliyinə uğramadan bu gün də müasir türk dillərində işlənəməkdədir.

III fəslin ikinci yarımfəslə **“Söz yaradıcılığı”** adlanır. Türk dillərinin lüğət tərkibi müxtəlif yollarla zənginləşir. “Xuastuanift”in dilində işlənən alınma sözlər, əsasən manixey dini etiqadını əks etdirən və İran mənşəli qədim soqd tayfalarının təsiri ilə uyğur dilinə keçən dini söz qruplarıdır.

Dilin öz daxili imkanları vasitəsilə zənginləşməsi söz yaradıcılığı yolu ilə baş verir ki, bu proses də iki istiqamətdə özünü göstərir: morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığı.

“Xuastuanift” abidəsinin dilində hər iki yolla yaranan sözlər işlənmişdir:

1. Ad bildirən söz əmələ gətirən şəkilçilər: əşya, əlamət, rəng, keyfiyyət, say, kəmiyyət bildirən sözlər əmələ gətirir.

Ad bildirən söz əmələ gətirən şəkilçilərin morfoloji göstəriciləri qoşulduğu sözlərin məna müxtəlifliyinə görə iki qrupa ayrılır:

1. Adlardan ad, əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət bildirən söz əmələ gətirən şəkilçilər;

2. Hərəkət bildirən sözlərdən ad əmələ gətirən şəkilçilər.

Ad düzəldən şəkilçilər işlənmə dairəsinə, əmələ gətirdiyi məna çalarlarına, işlənmə dairəsinə görə müxtəlif səviyyəlidir. Abidədə işlənən bəzi şəkilçilərin həm ad, həm də əlamət, keyfiyyət, məkan, topluluq, kəmiyyət və s. mənalı sözlər əmələ gətirməyə xidmət etməsi həmin dövrdə şəkilçilərin hələ tam differensiallaşmaması ilə bağlıdır.

III fəslin II yarımfəslinin **“Hərəkət bildirən söz düzəldən şəkilçilər”** adlı bəndində iş, hal, hərəkət mənası bildirən sözlər əmələ gətirən şəkilçilərdən bəhs olunur.

Abidələrin dilində işlənən hərəkət bildirən düzəltmə sözlər iki üsulla – morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlmişdir:

Hərəkət bildirən söz əmələ gətirən şəkilçilər iki qrupa ayrılır:

1. Adlardan hərəkət bildirən söz əmələ gətirən şəkilçilər;

2. Hərəkət anlamlı sözlərdən hərəkət bildirən söz əmələ gətirən şəkilçilər.

Ümumiyyətlə, türk dillərində, eləcə də, qədim türk yazılı abidələrində iş, hal, hərəkət bildirən söz düzəldən şəkilçilər kəmiyyətə çoxluq təşkil etsə də, “Xuastuanift” abidəsinin dilində bu şəkilçilərin çox cüzi hissəsi işlənmişdir.

İş, hal, hərəkət bildirən sözlərin əmələ gəlməsində istifadə olunan ikinci üsul sintaktik yoldur. Bu mənada əski uyğur dilinin təmsil edən “Xuastuanift” abidəsinin dilində sintaktik yolla əmələ gələn, hərəkət bildirən sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Köməkçi sözlərin ad bildirən sözlərə qoşulması yolu ilə yaranan iş, hal, hərəkət bildirən sözlər;

2. Qoşa və ya müxtəlif qrammatik görümlərdə olan iş, hal, hərəkət bildirən sözlərin tərkib əmələ gətirməsi yolu ilə yaranan iş, hal, hərəkət bildirən sözlər.

“Xuastuanift”in dilində sintatik yolla əmələ gələn iş, hal, hərəkət bildirən sözlər, əsasən, kıl-, et-/it-, bol-, er-/ir- iş, hal, hərəkət bildirən sözlərin adlarla birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Mətnə bu üsulla yaranan iş, hal, hərəkət bildirən sözlər çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Dissertasiyanın III fəslinin üçüncü yarımfəslili **“Xuastuanift”in sintaktik xüsusiyyətləri** adlanır. Bu yarımfəsil üç bənddən ibarətdir.

Əski uyğur yazılı abidələrinin dili ümumtürk ədəbi dilindən qidalanmış, bu dilin zəngin söz xəzinəsindən, qrammatik normalarından bəhrələnmişdir. Əski uyğurca bütün türk dilləri kimi ümumtürk ədəbi dilinə məxsus olan əlamətləri özündə əks etdirməklə yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir. “Xuastuanift” abidəsi qədim dövr uyğur ədəbi dilinin malik olduğu ümumi və xüsusi keyfiyyətləri, sintaktik xüsusiyyətləri, əlamətləri müəyyən mənada özündə əks etdirərək türk dillərinin tarixi sintaktikisi haqqında elmi fikir söyləməkdə bizə kömək edir.

Türk dillərinin tarixi haqqında yazılan bir sıra əsərlərdə qədim türk yazılı abidələrinin dilinin sintaktik quruluşu haqqında ortaya qoyulan qənaətlər tam elmi nəticə kimi qəbul edilməmişdir. Ümumiyyətlə, tarixi sintaksis, köktürkcənin sintaktik quruluşu tədqiqata daha az cəlb edilmiş dilçilik sahəsi olaraq qalır.

“Xuastuanift” abidəsinin dilinin sintaktik quruluşunu tədqiq edərkən, əsasən, sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri və cümləni nəzərdə tuturuq.

III yarımfəslin birinci bəndi **“Xuastuanift”də söz birləşmələri və onların tipləri** adlanır. “Xuastuanift” abidəsinin dilində ismi, xüsusən də,

təyini söz birləşmələri və feli birləşmələr geniş işlənmişdir. Mətnə işlənən söz birləşmələri öz quruluşuna, ifadə etdiyi qrammatik mənasına görə müasir türk dilləri ilə demək olar ki, paralellik təşkil edir. Mətnədən təsbit edilən söz birləşmələri aşağıdakı kimi təsnif olunmuşdur:

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir morfoloji əlamətdən istifadə edilmir. Belə birləşmələr sözlərin bir-birinə yanaşması əsasında meydana çıxır. Bir qayda olaraq, birləşmənin birinci tərəfi atributiv, ikinci tərəfi isə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Məsələn: Yaruk orddı, arığ dıntar, kamağ tenqri, beş türlük, yavlak biliq və s.

2. İkinci növ təyini söz birləşmələri. Bu növ təyini söz birləşmələri arasında mövcud olan əlaqə möhkəmdir, buna görə də bu tip birləşmələrin tərəflərinin arasına əlavə söz artırmaq mümkün deyil. Abidənin dilində ikinci növ təyini söz birləşmələri digər növlərə nisbətə daha az işlənmişdir. Məsələn, tənqri tamkası, tamu yiri, yol başı və s.

3. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri. “Xuastuanift” abidəsinin dilində bu tip söz birləşmələri digər növlərlə müqayisədə daha az işlənmişdir. Abidənin dilində bu tip birləşmələr semantik cəhətdən konkretlik, müəyyənlik ifadə edir. Məsələn, yaruknınq tözi (nurun əsli), yer üzegininq yiltizi (yer üstündəkilərin mənşəyi) və s.

“Xuastuanift”də cümlə tipləri” bəndində mətnə işlənən müxtəlif cümlə tipləri təhlilə cəlb olunmuşdur. Tövbə mətni olan “Xuastuanift” abidəsi cümlə tipləri baxımında digər qədim uyğur mətnlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Bəzən mətnə məzmunla əlaqədar olaraq cümlə quruluşundakı orijinalıq diqqəti cəlb edir. Belə ki, abidənin dilində mətnin mövzusunun və təhkiyə üsulundan irəli gələn standart cümlə tipləri vardır. Bu, əsasən keçmiş zamanın şərt formasında əsasən formalaşan cümlələrin digər cümlə tiplərinə nəzərən daha geniş şəkildə işlənməsi ilə özünü büruzə verir. Məsələn, abidədə günahların sıra ilə deyilməsi, etiraf edilməsi keçmiş zaman şərt formasında ifadə olunmuşdur:

“Yəmə yəkkə içgəkkə tənqri tipən tınlığağ turalığağ ölürüp yüküntümüz ersər yəmə burğan tipən igid nomqa tapıntımız uduntumuz ersər, qut kolı yüküntümüz ersər, tənriyə yazınıp yəkkə tapıntımız ərsər tənqri emti ökünürbiz yazukta boşunu ötünürbiz manastar ğırz a! “Yenə şeytana tanrı deyib canlımı, yeriyəni öldürüb günah etdik isə, yenə dindar deyib hiylə qaydasına tapındıqsa, müqəddəs yoldan yanıldıq isə, tanrıya yanılıb şeytana sitayiş etdik isə, tanrım, indi biz günahlardan azad olub yalvarırıq, tövbə edirik. Bizi bağışla!” (Chuast^{SLP}).

Bəzən mətnə mürəkkəb cümlə komponentlərini bir-birinə bağlamaq üçün bağlayıcı vasitə olmayan sadə sözlərdən də istifadə olunmuşdur,

məsələn, “demək” feilinin “tipən” feili bağlama şəklində olan forması bu xüsusiyyəti əks etdirir. Məsələn: “Yırıq tənriq kim yaratmış tipən” “yer tanrısını kim yaratdı deyə...” (Chuast^{St.P}); yəmə yəkkə içgəkkə tənri tipən tınlığığ turalığığ ölüp ersər “yenə şeytana, iblisə tanrı deyibən canlıları, duranları öldürdük isə” (Chuast^{St.P}).

“Xuastuanift” abidəsinin sintaktik baxımdan zənginliyini tamamlayan ünsürlərdən biri kimi bədii təyin və xitabları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dini məzmunlu mətnin dilindəki bədii təyinlər, epitetlər müəyyən şəxsə və əşyaya aid bir əlamət və keyfiyyətin ifadəçisi kimi işlənmişdir. Məs.: kuruğ yer, edgü kişiğ; azğuruğlu yol, uçuğma tınlığığ.

Türk dillərində xitabların qrammatik ifadə vasitələri və leksik-semantik xüsusiyyətlərini sistemləşdirərək geniş tədqiq edən Ş. Orucova “müxtəlif türk dillərindən əldə edilən nümunələrə əsasən uca tanrıya edilən müraciətlərin”¹ zəngin olduğunu və “istər qədim yazılı abidələrdə, istər canlı danışq dilində, istərsə də bədii ədəbiyyat nümunələrində Allaha müraciətin xüsusi yer tutduğunu”² qeyd edir. Qədim türk dilli yazılı abidələrdə olduğu kimi “Xuastuanift”in dilində də Allaha müraciət forması Tənri şəklindədir. Mətnə “ey”, “ay” nidaları artırılmayan bir tək sadə xitab işlənmişdir: təngrim. Bu xitab mətn boyu demək olar ki, hər bölmədə təkrarlanmışdır. Məsələn: tənrim emtı mən Raymast fərzənd ögünür mən yazukda boşunu ötünür mən manastar xırza-h “Tanrım, mən raymast övladı günahlardan azad olaraq yalvarıram bizi bağışla!” (Chu, I).

Mətnə cümlələrin qurulmasında intonasiyanın rolu böyükdür. Abidənin dilində, əsasən, xəbərdarlıq, sual və yalvarış və nida (tövbə) ifadə edən cümlələr işlənmişdir. Tövbə dualarında mövcud olan diqqət çəkən başqa bir xüsusiyyət mətnlərdə qəlib ifadələrdən istifadədir. Bunun səbəbi duaların müəyyən bir qəlibi olan və bu qəlibin xaricinə çıxmadan yazılmalı olan mətnlər olmasıdır.

Əski uyğur yazılı abidələrində sıx şəkildə istifadə edilən qoşa sözlər dini tövbə mətnlərinin əsas üslubi xüsusiyyətlərindəndir.

III yarımfəslin “**Sintaktik əlaqələrin tipləri**” adlanan üçüncü bəndində söz birləşmələri və cümlələrin bir-birilə qrammatik əlaqələnməsi, bu əlaqələrin tipləri təhlilə cəlb olunur. Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Xuastuanift” abidəsinin dilində, əsasən, tabelilik əlaqəsi özünü göstərir. Abidənin dilində tabelilik əlaqəsi həm ismi və feili söz birləşmələri daxilində, həm də cümlənin üzvləri arasında mövcuddur. Tədqiqat zamanı

¹Orucova Ş. Ə. Türk dillərində xitab. Bakı: Nurlan, 2007, s.100,

²Orucova Ş. Ə. Türk dillərində xitab. Bakı: Nurlan, 2007, s. 98

mətnə söz və cümlələr arasında yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələrini əks etdirən dil faktları müəyyən edildi.

Qədim uyğur yazılı abidələrinin, o cümlədən tədqiqata cəlb etdiyimiz “Xuastuanift” abidəsinin dil xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması türk dillərinin təşəkkül tapdığı ən qədim dövrləri aşkar etməkdə, tarixi leksikanın, tarixi qrammatikanın, tarixi sintaksisin ən əski dövrdə təşəkkül edən arxetiplərinin müəyyən olunmasında, dialektfövqü hadisə olma keyfiyyətini qazandığı dövrü aşkar etməkdə mühüm faktorlardandır.

Qədim uyğur abidəsi “Xuastuanift” abidəsinin dili üzərində aparılan bu tədqiqat işində son olaraq bu nəticələr əldə edilmişdir:

1. Abidə qədim uyğur türkləri tərəfindən yazılsa da, digər qədim türk tayfa dil xüsusiyyətlərini (oğuz və qıpçaq) özündə cəmləşdirmişdir. Bu mənada “Xuastuanift” türk xalqlarının orta dil abidəsidir.

2. Abidənin fonetik xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı müşahidə etdiyimiz cəhətlər abidənin qədim türk dilinin varisi kimi ona aid olan bütün əlamətləri daşdığını gördük. Digər qədim türkdilli yazılı abidələrin dili ilə müqayisəsi zamanı mətnin fonetik quruluşunda müəyyən edilən bəzi istisnaların abidənin fərqli coğrafi məkanda yaradılması və müvafiq olaraq fərqli dialekt əlamətlərinin dominantlığı ilə əlaqədar meydana çıxdığını deməyə əsas verir.

3. Abidənin dilinin leksik xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı müəyyən olundu ki, “Xuastuanift” qədim türk leksikasının ən qədim qatını özündə əks etdirməklə yanaşı, yazıldığı dövrdə qonşu olan və ya yaxın mədəniyyətli xalqların söz ehtiyatından da bəhrələnmişdir.

4. Abidənin Orxon-Yenisey, “Kutadqu-biliq”, “Divanül luğatit-türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər qədim və orta əsr türk yazılı abidələri ilə qarşılaşdırılması və müasir türk dilləri ilə müqayisəsi türkcənin V-VI əsrlərdən bu günə kimi keçdiyi tarixi inkişafı haqqında müəyyən fikirlərə aydınlıq gətirməyə imkan yaradır. Çünki dil tarixi qaynaqlarının ayrılıqda öyrənilməsi və sonradan onların ümumitürk kontekstində təhlili müasir türk dillərinin tarixini araşdırmaqda əsas şərtlərdəndir.

5. “Xuastuanift” abidəsinin dilinin sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, abidə qədim türkçənin sintaktik xüsusiyyətlərini əks etdirərək ən qədim dil materialı kimi qiymətli mənbədir və bu xüsusiyyətlər onun yazılma tarixinin müəyyənlişməsində də əsas dil faktlarıdır. Müəyyən olunan sintaktik xüsusiyyətlər köktürkcənin varisləri olan müasir türk dillərinin tarixi sintaktik sisteminin öyrənilməsində, bəzi sintaktik vahidlərin yaranması və inkişaf yollarının tarixi cəhətdən təhlil olunmasında, dil tarixi materiallarının tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edən qaynaqdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

Məqalələr:

1. Ümumtürk-uyğur abidələri və “Xuastuanift”. Elmi axtarışlar, III toplu, Bakı: 2001, səh. 213-216.
2. Azərbaycan türkologiyasının tarixi. (Azərbaycanda türk dillərinin öyrənilməsi tarixi). Uluslararası Dil, Yazın, Deyişbilim sempozyumunun materialları. Türkiyə, Konya: 2007, səh. 471-479.
3. Doğu Türkistan abidələri türk dünyasının manevi, tarixi sərvəti kibi. İCANAS-38 (Asiya və Şimali Afrika araşdırmaları) Uluslararası konqresinin materialları, Ankara: 10-15 sentyabr, səh.4-5.
4. “Huastuanift”in söz varlığı və çağdaş türkçemiz. Ankara, V Uluslararası Türk dili Kurultayı bildiri kitabı, Ankara: 2008, səh. 1879-1888.
5. “Huastuanift” yazıtında leksik-semantik kelime qrupları, TUDOK, İstanbul: 2010, səh. 867-873.
6. Türk dillərinin leksik qatının öyrənilməsində “Xuastuanift” mənbə kimi. XII Respublika “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti problemləri” elmi konfransının materialları, Bakı: 2011, səh. 217-223.
7. “Huastuanift” yazıtında hal kategorisi. Prof. Dr. Atilla Jorma armağanı - Türk dili və Edebiyatı dergisi, özel sayı, 2012, səh. 298-305.
8. Qədim türk-uyğur abidəsi “Xuastuanift”in dilində mənsubiyyət kateqoriyasının ifadə üsulları. Filologiya məsələləri, Bakı: 2012, səh. 192-198.
9. Uyğur abidələrinin tədqiq tarixi və müasir uyğurşünaslığın problemləri. Bəkir Çobanzadənin 120 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Türkoloji konqresinin materialları, Bakı: 2013, səh. 192-197.
10. Qədim uyğur abidəsi “Xuastuanift”. Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş XIII Respublika “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti problemləri” elmi konfransının materialları,, Bakı: 2013, səh. 193-198.
11. Dillər və mədəniyyətlərarası əlaqələr fonunda əski uyğur dini tərcümə əsərləri. Tehran, 2014, may 10-13. Tezislər kitabı, səh. 32-33.

**“The language of “Khuastuanift” (Penitential prayer
Manichaeans)**

SUMMARY

First of all “The language of “Khuastuanift”(Penitential prayer Manichaeans)” is a researching of language history which covers the old peculiarities of Uighur language, including the outlook, faith system and cultural life of ancient Uighur Turks.

The dissertation work consists of introduction, three chapters, conclusion, scientific literature, abbreviations, beginning sources, list of literary sources and appendices.

In the introduction is spoken about the urgency and researching history of the subject, goals and duties, scientific innovation, theoretical and practical importance, object, methods of the research and approbation of the dissertation work.

The first chapter is named “Khuastuanift, ancient Turkic-Uighur monument”. This chapter contains four sections and two semi-sections. Here is dealt with the classification of ancient Turkish written monuments which have been known as beginning sources in studying Turkish history, cultural-political life, religion and mental world, ancient Turkish literary language. In this chapter are informed about Uighurian history in turkology, studying Uighuric monuments, scientists researching these monuments and Uighurian centers. Besides, various types of Uighuric monuments, according their contents, forms and genres, religious monuments and importance of “Khuastuanift” monument in studying all-Turkish history and also, ancient Turkish history are taken place in the first chapter.

The second chapter of the dissertation is named “Phonetic peculiarities of “Khuastuanift”. This chapter has three sections. The sound system reflected in this chapter – vowels and consonants, their graphical variants and writing peculiarities, phonetic events and vowel harmony are drawn into research work and phonetic structure of the monument is comparatively researched with the phonetic of Turkic languages’ history on the basis of these peculiarities.

In the third chapter named “Lexical and syntactical peculiarities of “Khuastuanift” are analyzed antonyms, synonyms, homonyms of the monument under the name vocabulary and lexical-semantic word groups.

Thematic word groups in different sections, archaisms expressed names and actions, word activities are also researched and some thoughts are grounded on the examples from the monument in this chapter. In this chapter has been investigated “Khuastuanift” deals with the grammatical categories used in the language of the monument –syntactic peculiarities, word combinations and types of sentences. Here are comparatively researched language facts with other ancient written Turkish monuments and modern Turkic languages. The position of these categories in modern Turkic languages are also reflected in this section.

All scientific-practical results obtained in the dissertation work are generalized in the conclusion.

Язык «Хуастуанифт»а (Покаянная молитва манихейцев)

РЕЗЮМЕ

Диссертация «Язык «Хуастуанифт»а (Покаянная молитва манихейцев)», охватывающая мировоззрение, верование, культуру и, главным образом, анализ древних особенностей уйгурского языка, является исследовательской работой, прежде всего, истории языка.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, научной литературы, сокращений, первоисточников, списка литературы и добавлений.

Во введении диссертации обосновывается актуальность и история исследования, определяются цели и задачи исследования, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, объект, методы, дается апробация диссертационной работы.

Первая глава называется «Древние уйгуры и «Хуастуанифт» - древний тюркский уйгурский памятник». В свою очередь эта глава состоит из трех разделов. В этой главе дается краткий обзор истории и культуры древние уйгуры, классификация древне - тюркских памятников письменности, которые считаются первоисточником в изучении, главным образом, древнего тюркского литературного языка, наряду с историей, культурно-политической жизнью, религиозным и духовным состоянием тюркских народов. В главе нашли свое отражение такие моменты, как история уйгуроведения в тюркологии, изучение уйгурских памятников, предоставляется информация об ученых и центрах уйгуроведения, изучающих эти памятники, говорится о типах уйгурских памятников по форме и содержанию, по жанру, даются сведения о памятниках религиозного содержания. В главе раскрывается значимость одного из таких памятников «Хуастуанифт»а, в изучении общетюркской истории и исследовании истории путей развития древнего тюркского языка.

Вторая глава диссертации называется «Фонетические особенности языка «Хуастуанифт»а». Глава состоит из трех разделов. В этой главе раскрывается, отраженная в языке памятника, система звуков: гласные и согласные, их графические варианты и письменные особенности, фонетические явления и закон сингармонизма. На основе этих особенностей фонетическая структура памятника была

исследована в сравнительном порядке в контексте истории фонетики тюркских языков.

В третьей главе под названием «Лексические и синтаксические особенности памятника «Хуастуанифт»» были проанализированы словарный состав памятника, антонимы, синонимы, омонимы как лексико-семантические группы слов, тематические группы слов в различных разделах по выражению смысловых оттенков, все это было обосновано примерами, приведенными из памятника.

В этой главе диссертации были исследованы синтаксические особенности, словосочетания и типы предложений. Языковые факты памятника были исследованы в сравнительном порядке с другими древними тюркскими памятниками письменности и современными тюркскими языками, было освещено состояние этих категорий в современных тюркских языках.

В заключении подводятся итоги всему исследованию и обобщаются научно-теоретические выводы.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ГАТИБА ВАГИФ кызы КУЛИЕВА

**ЯЗЫК «ХУАСТУАНИФТ»а (Покаянная молитва
манихейцев)**

5710.01– Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2015